

مقاله پژوهشی:

آسیب‌شناسی نظارت شرعی بازار سرمایه جمهوری اسلامی ایران (با تأکید بر نقش کمیته فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار)

کلامه علی‌رضا فتاحی / کارشناس ارشد معارف و مدیریت مالی دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران

alirezafatahi87@yahoo.com

 orcid.org/0000-0002-9431-6641

gh.mesbahi@gmail.com

غلامرضا مصباحی‌مقدم / استادیار اقتصاد اسلامی دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران

tohidi@isu.c.ir

محمد توحیدی / دانشیار گروه مالی، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>

دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۳۰ - پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۱۲

چکیده

یکی از ارکان ضروری برای اطمینان از انطباق با شریعت بازارهای مالی کشورهای اسلامی، وجود نظارت شرعی است. حاکمیت نظارت شریعت به مجموعه ترتیبات سازمانی و نهادی مربوط می‌شود که از طریق آن یک نهاد ارائه‌دهنده خدمات مالی اسلامی اطمینان حاصل می‌کند که در ورای ساختارهای خود، یک نظارت شرعی مؤثر و مستقل وجود دارد. هدف از این پژوهش آسیب‌شناسی دقیق فرایند نظارت شرعی در بازار سرمایه جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر جایگاه کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار است. این پژوهش کیفی از منظر هدف کاربردی و از منظر ماهیت و روش توصیفی - پیمایشی محسوب می‌شود و با استفاده از روش پدیدارشناسی توصیفی انجام گرفته است. تعداد مشارکت‌کنندگان در این پژوهش ۲۵ نفر از اعضای کمیته فقهی اصلی و فرعی سازمان بورس و اوراق بهادار، مسئولان، مدیران و کارشناسانی است که به فراخور دستور جلسات کمیته فقهی، در تمام یا برخی جلسات آن حضور داشته‌اند که به روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شدند. بنا به یافته‌های تحقیق، اشکالات موجود در دستورالعمل کمیته فقهی، مشکلات فرایند نظارت شرعی، ضعف آموزش کارگزاران و مشتریان بازار، و عدم فرهنگ‌سازی نسبت به حضور ناظران شرعی در بازار سرمایه، چهار مؤلفه محوری در آسیب‌شناسی نظارت شرعی بازار سرمایه می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: نظارت شرعی، بازار سرمایه، کمیته فقهی، سازمان بورس و اوراق بهادار.

طبقه‌بندی K20, G10, JEL

یکی از لوازم اصل چهارم قانون اساسی، رعایت شریعت اسلام در همه امور از جمله بازار سرمایه است. پس از تصویب قانون توسعه ابزارها و نهادهای جدید بازار سرمایه در آذرماه ۱۳۸۸، روند توسعه بازار سرمایه و ابزارهای نوین سرعت گرفته است. با گذشت بیش از ۱۰ سال از تصویب قانون بازار اوراق بهادار، بازار بورس اوراق بهادار، بورس کالا، بورس انرژی، و فرابورس رشد قابل توجهی داشته‌اند. انواع نهادهای مالی همچون صندوق‌های سرمایه‌گذاری، شرکت‌های سبدگردانی، شرکت‌های مشاوره سرمایه‌گذاری، شرکت‌های رتبه‌بندی اعتباری، شرکت‌های پردازش اطلاعات مالی، شرکت‌های کارگزاری، شرکت‌های تأمین سرمایه ایجاد شده است. همچنین انواع ابزارهای مالی جدید شامل انواع اوراق بهادار اسلامی (صکوک)، انواع ابزارهای مشتقه چون قرارداد آتی و اختیار معامله معرفی شده است.

توسعه سریع بازار سرمایه نیاز به نظارت قانونی و شرعی بر آن را دوچندان می‌کند. در این راستا، در سال ۱۳۸۶، دستورالعمل تشکیل و فعالیت کمیته تخصصی فقهی بورس به تصویب رسید. به‌طورقطع، تشکیل کمیته فقهی، گامی جدی جهت حرکت به سمت سازگاری هرچه بیشتر فعالیت‌ها و نوآوری‌های بازار سرمایه با موازین شریعت و استقرار بازار سرمایه اسلامی محسوب می‌گردد. این نهاد تاکنون نیز آثار و نتایج پربراری برای بازار سرمایه به ارمغان آورده است؛ ازجمله این دستاوردها می‌توان به ارتقای سطح اعتماد عمومی نسبت به شرعی بودن فعالیت‌های بازار سرمایه، کاهش ریسک شریعت، کارایی و کارآمدی بالاتر بازار سرمایه اسلامی، تدوین صحیح قوانین و دستورالعمل‌ها براساس موازین فقه اسلامی، به‌روز بودن بازار سرمایه از طریق طراحی ابزارها و نهادهای مالی جدید سازگار با شریعت و ایجاد یکپارچگی و هماهنگی لازم جهت دستیابی به راه‌حل‌های فقهی روشن اشاره کرد. در کنار این مزایا و آثار مثبت، فرایند نظارت شرعی و فعالیت کمیته تخصصی فقهی با ضعف‌ها و خلأهایی مواجه است که لازم است مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد.

در این مقاله با استفاده از روش تحلیلی به بررسی آسیب‌شناسانه نظارت شرعی بازار سرمایه جمهوری اسلامی ایران می‌پردازیم. در این بررسی، اشکالات ساختاری، حقوقی و فرایندی نظارت شرعی موجود در بازار سرمایه کشور بررسی مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

پیشینه پژوهش

در زمینه نظارت شرعی در بازارهای مالی به‌طور عام و بازار سرمایه به‌طور خاص، پژوهش‌های متعددی صورت پذیرفته است. در ادامه به‌طور اجمال به برخی از آنها اشاره می‌گردد.

شمسی‌نژاد و نجفی (۱۳۸۵) در کتابی با عنوان *مصوبات شورای مشورتی شرعی کمیسیون اوراق بهادار مالزی* به بررسی مصوبات شوری مشورتی کمیسیون اوراق بهادار مالزی پرداخته‌اند.

موسویان و میثمی (۱۳۹۳) در کتاب خود با عنوان *نظارت شرعی بر بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی*، راهکارهای عملیاتی برای ارتقا نظارت شرعی بر نظام بانکداری پیشنهاد می‌دهند.

توحیدی (۱۳۹۴) در گزارش خود با عنوان «مروری بر استانداردهای هیئت خدمات مالی اسلامی (IFSB)»، به تشریح استانداردهای IFSB می‌پردازد.

روحانی و بنی‌طبا (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «پیامدهای نبود نظارت شرعی بر نظام بانکی ایران، دلالت‌های سیاستی»، به تبیین ضعف‌های قانونی، نهادی و اجرایی نظارت شرعی در نظام بانکی کشور پرداخته است.

فتاحی و توحیدی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «مؤلفه‌های ارتقاء نظارت شرعی بازار سرمایه ایران بر مبنای استانداردهای بین‌المللی نظارت شرعی با روش تحلیل مضمون (مطالعه موردی: استانداردهای بین‌المللی IFSB و AAOIFI)»، به احصاء مؤلفه‌های ارتقاء نظارت شرعی بازار سرمایه ایران می‌پردازند.

هیئت خدمات مالی اسلامی (IFSB) طبق استانداردهای خود از سال ۲۰۰۹-۲۰۱۵، به ارائه اصول راهنمای حاکمیت شرکتی، سیستم‌های حاکمیت شرعی برای نهادهای ارائه‌دهنده خدمات مالی اسلامی، مؤلفه‌های کلیدی در فراگرد ارزیابی نظارت، اصول اساسی قانون‌گذاری مالی اسلامی پرداخته است.

سازمان حسابداری و حسابرسی نهادهای مالی اسلامی (AAOIFI) نیز طبق استانداردهای خود در سال ۲۰۱۰، به ارائه استانداردهایی در زمینه هیئت‌نظارتی شریعت: تأسیس، ترکیب و گزارش‌دهی و استانداردها و اصول راهنمای مشخص برای شورای فقهی بانک‌ها و یا مؤسسات پرداخته است.

اسماعیل و عبدالرزاق (۲۰۱۴) در مقاله‌ای با عنوان «چالش‌ها و شکاف‌های چارچوب حاکمیت شریعت»، با بیان چالش‌ها و شکاف‌های موجود در عملیاتی کردن حاکمیت شریعت در نهادهای مالی اسلامی، نداشتن تجربه در میان کارکنان و اعضای کمیته شریعت در زمینه‌های مختلف را عامل اصلی چالش‌ها بیان می‌کنند.

نائم عمر و همکاران (۲۰۱۴) در مقاله‌ای با عنوان «پیاپیاده‌سازی چارچوب حاکمیت شریعت ۲۰۱۰، مزایا و محدودیت‌ها»، به بررسی عملکرد پیاده‌سازی اصول حاکمیت شریعت در نهادهای مالی اسلامی ابلاغی بانک مرکزی مالزی می‌پردازند. آنها با بررسی نهادهای مالی مالزی، نتیجه گرفتند که پیاده‌سازی مذکور مطلوب بوده و تنها تعداد کمی از چالش‌ها و محدودیت‌ها وجود داشته است.

حسن و سبیرزائو (۲۰۱۵) در مقاله‌ای با عنوان «مدل حاکمیت شریعت ایده‌آل در قانون‌گذاری مالی اسلامی»، با ارائه سه مدل در حاکمیت شریعت در نهادهای مالی - حاکمیت متمرکز، خود قانونگذار و مدل ترکیبی - به مزایا و معایب هریک از مدل‌ها می‌پردازد. آنها در نهایت مدلی ارائه می‌کنند که مزایای هریک را داشته باشد و از معایب آنها رنج نبرد.

لهساسنا (۲۰۱۴) در اثر خود با عنوان «مدیریت ریسک عدم انطباق با شریعت و مستندات حقوقی در مالی اسلامی»، به مسئله ریسک عدم انطباق با شریعت و مستندات حقوقی لازم برای اطمینان از انطباق عملیات مالی با شریعت توسط فعالان حوزه مالی اسلامی می‌پردازد.

لهساسنا و حسن (۲۰۱۵) در اثر خود با عنوان «فرایند شریعت در توسعه محصولات و تصویب در ICM»، به تبیین نوآوری و بهبود در تجارت و تأمین مالی یکی از مهم‌ترین جنبه‌های توسعه و رشد صنعت مالی اسلامی

می‌پردازد. اما آنچه در این رشد، توسعه و تصویب مهم است انطباق با چارچوب شریعت در چهار حوزه منابع شریعت، مقاصد الشریعه، اصول قانون، استانداردهای AAOIFI و دستورالعمل‌های IFSB است.

گیتنبرگر و آن‌سوفی (۲۰۱۵) در مقاله خود با عنوان «تحلیل روند جهانی بر کاربرد قراردادهای مالی اسلامی در مالزی و شورای همکاری خلیج» به بررسی اثر چارچوب شریعت و کارکرد کمیته شرعی می‌پردازند. آنها در ادامه به نقش کمیته شرعی بازارهای مالی مالزی و کشورهای شورای همکاری خلیج فارس می‌پردازند.

بانک مرکزی نگارا کشور مالزی (۲۰۱۶) در گزارشی با عنوان *استانداردهای شریعت و نیازهای عملیاتی*، مجموعه‌ای از استانداردهای شریعت را در پنج قرارداد مباحه، مضاربه، مشارکت، تورق و استصناع ارائه کرده است.

کریم جینتا و /زهر حامد (۲۰۱۵) در پژوهشی با عنوان «مبانی حاکمیت شرعی بانک‌های اسلامی»، به بررسی دقیق مسئله حاکمیت شرعی، با رویکردی نقادانه پرداخته‌اند. آنها به تجزیه و تحلیل قوانین فعلی، مقررات و شیوه‌های صنعت بانکداری اسلامی در زمینه حاکمیت شرعی می‌پردازند.

مرور پیشینه پژوهش حاکی از آن است که تاکنون پژوهش‌های جامع در زمینه آسیب‌شناسی نظارت شرعی بازار سرمایه ج.ا.ا. صورت نگرفته است. از این رو مقاله حاضر تلاش می‌کند به شکلی جامع و با استفاده از نظر کارشناسان به آسیب‌شناسی نظارت شرعی در بازار سرمایه کشور بپردازد.

۲. ادبیات نظری

۲-۱. تعریف نظارت شرعی

بر اساس تعریف سازمان حسابداری و حسابرسی نهادهای مالی اسلامی (AAOIFI)، نظارت شرعی کلیه اقدامات احتیاطی و نظارتی به منظور اطمینان از انطباق فعالیت‌های بانک یا مؤسسه مالی اسلامی با اصول و قوانین شریعت مقدس اسلام است. هدف از این نظارت در نهایت دستیابی به اقدامات، فعالیت‌ها، تدابیر، اصول و روش‌هایی است که به وسیله آنها بتوان ریسک شریعت در نظام بانکی (به‌طور عام) و یا یک مؤسسه مالی و یا بانک اسلامی (به‌طور خاص) را کمینه کرده و یا کاهش داد (سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی، ۲۰۱۰، ص ۴۲).

طبق تعریف هیئت خدمات مالی اسلامی، «سیستم حاکمیت (نظارت) شریعت به مجموعه ترتیبات سازمانی و نهادی مربوط می‌شود که از طریق آنها یک نهاد ارائه‌دهنده خدمات مالی اسلامی اطمینان حاصل می‌کند که در ورای هر یک از ساختارهای زیر، یک نظارت شرعی مؤثر و مستقل وجود دارد:

۱. صدور آراء، تصمیم‌ها و راه‌حل‌های شرعی مرتبط؛

۲. انتشار اطلاعات درباره راه‌حل‌های شرعی برای کارکنان عملیاتی نهاد ارائه‌دهنده خدمات مالی اسلامی که بر سازگاری عملیات و معاملات نهاد با مصوبات کمیته شریعت نظارت می‌کنند؛

۳. بررسی و حسابرسی داخلی انطباق با شریعت برای بررسی اینکه این سازگاری و تطابق رضایت‌بخش بوده و هر مورد مغایر با شریعت ثبت و گزارش شده و تا حد امکان تصحیح می‌شود؛

۴. حسابرسی سالانه انطباق با شریعت برای تأیید اینکه حسابرسی و بازمینی شرعی داخلی دقیقاً صورت پذیرفته و یافته‌ها و نتایج آن توسط کمیته فقهی مورد توجه قرار گرفته است (هیئت خدمات مالی اسلامی، ۲۰۰۹، ص ۳۳).

۲-۲. الگوها و رویکردهای نظارت شرعی بر بازارهای مالی در کشورهای مختلف

نظارت شرعی بر بازارهای مالی را از جهت الگوهای مورداستفاده و رویکردهای مختلف قابل دسته‌بندی می‌باشند. در ادامه پس از معرفی الگوهای نظارت شرعی به بررسی رویکردهای متفاوت در این زمینه می‌پردازیم.

۲-۲-۱. الگوهای نظارت شرعی

الف) شورای نظارت شرعی مرکزی و کمیته‌های نظارت شرعی مختلف

این مدل در کشورهای مالزی، پاکستان و سودان مورد استفاده قرار می‌گیرد. در کشور مالزی، دو شورای نظارت شرعی مرکزی برای بازار پول و سرمایه به‌طور مجزا وجود دارد. یک شورای نظارت شرعی در بانک نگارای مالزی و یک شورای نظارت شرعی نیز در کمیسیون اوراق بهادار مالزی وجود دارد. البته در سطح نهادهای مالی نیز کمیته‌های شرعی وجود دارد (حسن، ۲۰۱۰). جدول (۱) وضعیت شورای نظارت شرعی مرکزی در کشورهای مختلف را بیان می‌کند:

جدول ۱: نظارت شرعی مرکزی در کشورهای اسلامی (گرایس و پلیگری، ۲۰۰۶)

کشور	کمیته نظارت شرعی متمرکز (Centralized Authority) یا مقام شرعی عالی (SSB High Shariah) یا کمیته فتوا (Fatwa Board)	توضیح
اندونزی	دارد	کمیته شرعی ملی برای انتشار فتاوی مرتبط با محصولات، خدمات و عملیات‌ها اختیار دارد.
مالزی	دارد	شورای فقهی به بانک مرکزی در زمینه موضوعات شرعی مشاوره می‌دهد و در اختلافات مربوط به تفاسیر شرعی، داور نهایی است. رهنمودها یا دستورها با مشاوره شورای فقهی منتشر می‌شود. این رهنمودها برای بانک‌های ارائه‌دهنده خدمات اسلامی الزام‌آور است.
سودان	دارد	کمیته عالی نظارت شرعی مسئول صدور فتاوا، ارائه نمونه قراردادها، حل اختلافات، ارائه مشاوره در زمینه جنبه‌های حقوق اسلامی، آموزش، تحقیق و برگزاری سمینارها است.
امارات	دارد	مقام عالی شرعی که در وزارت امور اسلامی و دادگستری استقرار دارد، داور نهایی در مورد موضوعات شرعی است. این مقام نظارت شرعی را نیز بر عهده دارد (قانون ۶ فدرال).
کویت	دارد	کمیته شرعی در وزارت اوقاف، مقام نهایی برای اظهار نظر پیرامون منازعات شرعی است. نظر این کمیته زمانی که اختلاف میان اعضای کمیته نظارت شرعی باشد، الزام‌آور است.
پاکستان	دارد	کمیته شرعی بانک ایالتی به بانک‌های مرکزی در مورد موضوعات شرعی مشاوره می‌دهد. همچنین، نمونه قراردادهای مالی اسلامی مجاز را برای اطمینان از انطباق آن با حداقل‌های استانداردهای شرعی تنظیم و ارائه می‌دهد.
بحرین	ندارد	
اردن	ندارد	

ب) کمیته‌های نظارت شرعی در سطح بانکها و نهادهای مالی

این مدل بیشتر در بخش بانکداری کشورهای اسلامی استفاده می‌شود و تنها در کشور مالزی از این الگو در بازار سرمایه بهره می‌برند (حسن، ۲۰۱۰). جدول (۲) وضعیت نظارت شرعی در سطح شرکتی و مؤسسات مالی در کشورهای مختلف را نشان می‌دهد:

جدول ۲: کمیته‌های نظارت شرعی در کشورهای مختلف (گرایس و پلیگری، ۲۰۰۶)

کشور	دپارتمان تکافل و بانکداری اسلامی مجزا	دپارتمان بازار سرمایه اسلامی مجزا
اندونزی	اداره بانکداری شرعی	ندارد
مالزی	دپارتمان مقررات‌گذاری تکافل و بانکداری اسلامی	کمیسیون اوراق بهادار مالزی - بخش بازار سرمایه اسلامی - کمیسیون اوراق بهادار، کمیته نظارت شرعی دارد.
سودان	دارای نظام مقررات‌گذاری مالی اسلامی	کل نظام مقررات‌گذاری مالی، اسلامی است.
امارات	ندارد	ندارد
کویت	ندارد	ندارد
پاکستان	بخش بانکداری اسلامی	ندارد
بحرین	اداره نظارت نهادهای مالی اسلامی	ندارد
اردن	ندارد	ندارد

ج) برون‌سپاری خدمات نظارت شرعی

مدل برون‌سپاری خدمات نظارت شرعی بیشتر در کشورهای اروپایی استفاده می‌شود. این کشورها به دلیل آنکه نظام مالی متعارف دارند امکان تعریف کمیته شریعت چه در سطح ملی چه در سطح مؤسسات مالی را ندارند. در صورتی که برخی نهادهای مالی قصد ارائه خدمات مالی اسلامی داشته باشند، بخش نظارت شرعی را به خبرگان مالی اسلامی برون‌سپاری می‌کنند (لالدین، ۲۰۰۹). در این کشورها، هر فرد سرمایه‌گذار برای اطمینان از شرعی بودن فعالیت‌های مؤسسات مالی مدنظر خود، گزارش بررسی مؤسساتی که وظیفه تأیید شرعی سایر مؤسسات را بر عهده دارند، ملاحظه می‌کند. وی باید به این اطمینان برسد که چنین مؤسساتی کاملاً مستقل بوده و کار تخصصی خود را بدون در نظر گرفتن منافع مؤسسات مالی انجام می‌دهند. همچنین فرد سرمایه‌گذار می‌بایست به این اطمینان برسد که مؤسسه مالی اسلامی موردنظر دارای خبرگان شریعت مورد تأیید یکی از نهادهای مالی اسلامی بین‌المللی مانند AAOIFI یا IFSB می‌باشد.

۲-۲-۲. رویکردهای نظارت شرعی

رویکردهای نظارت شرعی در کشورهای مختلف اسلامی و غیراسلامی را می‌توان به صورت زیر دسته‌بندی کرد:

الف) رویکرد حداقلی: نهادهای قانونگذار در برخی کشورها در زمینه نظارت شرعی رویکرد حداقلی دارند. در این رویکرد، نظارت در کمترین مقدار لازم اعمال می‌شود.

ب) رویکرد حداکثری: در برخی دیگر از کشورها، رویکرد غالب در نظارت شرعی، رویکرد حداکثری است.

ج) رویکرد میانی: این رویکرد در واقع حداقل دو رویکرد قبلی است. این رویکرد در برخی از کشورها مورد استفاده قرار می‌گیرد (موسویان و همکاران، ۱۳۹۱).

جدول ۳: رویکردهای مختلف در نظارت شرعی بر بازارهای مالی (موسویان و میثمی، ۱۳۹۳، ص ۹۸-۹۹)

انواع رویکردها	کشورهای متعلق به هر رویکرد	شاخص‌های کشف رویکرد
رویکردهای حداقلی	عربستان، انگلستان، آمریکا	عدم وجود قانون واحد اختیاری بودن نظارت شرعی عدم وجود نهاد نظارتی مرجع در مسئله نظارت شرعی
رویکردهای میانی	کویت و قطر	وجود قانون واحد اجباری بودن نظارت شرعی عدم وجود نهاد نظارتی مرجع در مسئله نظارت شرعی
رویکردهای حداکثری	مالزی، اندونزی، بحرین و امارات	وجود قانون واحد اجباری بودن نظارت شرعی وجود نهاد نظارتی مرجع در مسئله نظارت شرعی

همان‌طور که در جدول (۳) ملاحظه می‌شود، به نظر می‌رسد می‌توان حداقل با سه شاخص، میان رویکردهای مختلف تفکیک قائل شد؛ این شاخص‌ها شامل «وجود قانون واحد در رابطه با نظارت شرعی»، «وجود نهاد نظارت شرعی مرجع در بیرون از مؤسسه» و نهایتاً «اجباری بودن نظارت شرعی» می‌باشند. منظور از وجود قانون واحد در زمینه نظارت شرعی آن است که در کشور موردنظر، نهادهای قانون‌گذار در بازار پول، قوانین مشخصی در رابطه با نحوه فعالیت ناظران شرعی به تصویب رسانده باشند و این امر به صلاحدید مؤسسات و اگدار نشده باشد. اما منظور از وجود نهاد نظارت شرعی مرجع در بیرون از مؤسسه، آن است که نظارت شرعی تنها به ناظران داخلی مؤسسه مالی اسلامی محدود نشده باشد؛ بلکه در سطحی بالاتر (مثلاً بانک مرکزی و یا دولت)، نهاد نظارتی دیگری وجود داشته باشد که خود بر عملکرد کمیته‌های شرعی مؤسسات مالی اسلامی نظارت داشته باشد. درنهایت منظور از اجباری بودن نظارت شرعی آن است که براساس قانون، تمامی مؤسسات مالی اسلامی ملزم باشند به مسئله نظارت شرعی بر عملکرد خود متعهد باشند.

۳-۲. نظارت شرعی بر معاملات انواع اوراق در بورس‌های کشورهای اسلامی

موضوع نظارت شرعی بر معاملات انواع اوراق در بورس‌های کشورهای اسلامی بسته به ساختارهای قانونی و فرایندی، تفاوت‌هایی با یکدیگر دارند. در اینجا به‌صورت خلاصه اشاره‌ای به وضعیت کنونی کشورها می‌گردد.

جدول ۴: نظارت شرعی بر انواع اوراق بهادار در تعدادی از کشورهای اسلامی (فتاحی، ۱۳۹۶)

کشور	داشتن قانون بالادستی	نظارت بینی	نحوه نظارت
عربستان	ندارد	ندارد	ندارد
امارات	قانون ۶ فدرال	دارد	هیئت شریعت
اندونزی	دارد	دارد	هیئت شریعت
مالزی	قانون کمیسیون اوراق بهادار	دارد	واحد انطباق با شریعت
کویت	قانون ۹۳ بانک مرکزی	دارد	کمیته شریعت
پاکستان	قانون بورس اوراق بهادار	دارد	کمیته شریعت
بحرین	استانداردهای AAOIFI	دارد	کمیته شریعت

۲-۴. استانداردهای بین‌المللی نظارت شرعی

استانداردهای مختلفی در حوزه نظارت شرعی بازارهای مالی به‌وسیله دو نهاد مالی اسلامی - هیئت خدمات مالی اسلامی (IFSB) و سازمان حسابداری و حسابرسی نهادهای مالی اسلامی (AAOIFI) - منتشر گردیده است. هیئت خدمات مالی اسلامی به‌عنوان نهاد تعیین‌کننده استانداردهای بین‌المللی برای بانک‌های اسلامی، بازار سرمایه اسلامی و تکافل است. در جدول (۵) استانداردهای هیئت خدمات مالی اسلامی در حوزه نظارت شرعی قابل مشاهده است.

جدول ۵: استانداردهای نظارت شرعی IFSB

ردیف	عنوان استاندارد	توضیحات
۱	استاندارد شماره ۳: اصول راهنمای حاکمیت شرکتی برای نهادهای ارائه‌دهنده خدمات صرفاً مالی اسلامی (به‌استثناء نهادهای بیمه‌ای و صندوق‌های مشترک سرمایه‌گذاری اسلامی)	این استاندارد شامل هفت اصل راهنما درباره الزامات احتیاطی در زمینه حاکمیت شرکتی برای نهادهایی است که صرفاً خدمات مالی اسلامی ارائه می‌دهند
۲	استاندارد شماره ۱۰: اصول راهنما راجع به سیستم‌های حاکمیت شرعی برای نهادهای ارائه‌دهنده خدمات مالی اسلامی	این استاندارد شامل ۹ اصل راهنما در پنج بخش راجع به نظارت شرعی است. این پنج بخش عبارت‌اند از: رویکرد عمومی برای سیستم نظارت شرعی، صلاحیت، استقلال، قابلیت اعتماد و هماهنگی.
۳	استاندارد شماره ۱۶: اصول راهنمای تجدیدنظرشده راجع به مؤلفه‌های کلیدی در فرآگرد ارزیابی نظارت	هدف این استاندارد این است که استاندارد شماره ۵ این نهاد را مورد بازبینی و تجدیدنظر قرار داده است و ۱۱ مؤلفه را مورد بررسی قرار داده است که دو مؤلفه حاکمیت شرکتی و نظارت شرعی و نظارت و رویکردهای مختلف نظارتی را بررسی نموده است.
۴	استاندارد شماره ۱۷: اصول اساسی قانون‌گذاری مالی اسلامی	این استاندارد فقط اصول اساسی مربوط به نظارت و قانون‌گذاری در بخش بانکداری اسلامی را مدنظر قرار داده است.

استاندارد بین‌المللی AAOIFI مربوط به حوزه نظارت شرعی در جدول (۶) مشاهده می‌شود.

جدول ۶: استانداردهای نظارت شرعی AAOIFI

ردیف	عنوان استاندارد	توضیحات
۱	استاندارد شماره ۱: «هیئت نظارتی شریعت: تأسیس، ترکیب و گزارش‌دهی»	هدف این استاندارد برای بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی، ارائه چارچوب کلی و اصول راهنمای تعریف، تشکیل، ترکیب و شیوه گزارش‌دهی شوراهای فقهی و شرعی در بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی است.
۲	استاندارد شماره ۲: استانداردها و اصول راهنمای مشخصی برای شورای فقهی بانک‌ها و یا مؤسسات	هدف این استاندارد حاکمیتی برای بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی آن است که استانداردها و اصول راهنمای مشخصی برای شورای فقهی بانک‌ها و یا مؤسسات مالی اسلامی ارائه نماید، به‌نحوی که این نهادها بتوانند وظیفه نظارت شرعی بر عملکرد مؤسسه را به بهترین نحو ممکن به انجام رسانند.

براساس استانداردهای مذکور، مؤلفه‌های وظایف کمیته فقهی، ساختار و ماهیت کمیته فقهی، نظام نظارت شرعی، گزارش نظارت شرعی و نقش مؤسسه مالی اسلامی، پنج مؤلفه فراگیر در نظارت شرعی مطلوب محسوب می‌شوند. با توجه به این مؤلفه‌ها، مواردی مانند ضرورت تشکیل کمیته مرکزی، واحد انطباق با شریعت به‌عنوان بازوی اجرایی کمیته فقهی مرکزی، استقلال ساختاری این دو، موارد تحت نظارت، تعریف مراحل فرایند جامع نظارت شرعی (فتاحی و توحیدی، ۱۳۹۸) در این رابطه مورد تأکید این استانداردهاست که می‌بایست برای استفاده هرچه بهتر این تجارب، مورد ملاحظه قرار گیرند.

۲-۵. نظارت شرعی در بازار سرمایه جمهوری اسلامی ایران

سازمان بورس و اوراق بهادار به‌عنوان نهاد ناظر در بازار سرمایه، مسئولیت مستقیم نظارت بر فعالیت‌های نهادها، بورس‌ها و شرکت سپرده‌گذاری مرکزی اوراق بهادار و تسویه وجوه را بر عهده دارد؛ یکی از ابعاد این نظارت، نظارت شرعی بر چنین فعالیت‌هایی است. با توجه به لزوم توجه به مسائل شرعی و اسلامی در ارکان مختلف بازار سرمایه جمهوری اسلامی ایران و لزوم سازگاری تمام سازوکارها و فعالیت‌های بازار با موازین شریعت، ایده تشکیل کمیته فقهی مطرح گردید تا نظارت شرعی بر فعالیت‌های مختلف بازار سرمایه به‌صورت دقیق‌تر و شفاف‌تر صورت پذیرفته و نوآوری‌ها و طراحی‌های جدید براساس موازین فقهی مورد استفاده قرار گیرد. در این راستا به استناد بند (۱۳) ماده (۷) قانون بازار اوراق بهادار و همچنین تشکیلات مصوب ۸/۹/۸۵ هیئت‌وزیران در خصوص تشکیل کمیته‌های تخصصی هیئت‌مدیره، دستورالعمل تشکیل و فعالیت کمیته تخصصی فقهی در تاریخ ۱۳۸۶/۲/۲۳ به تصویب رسید. کمیته فقهی مأموریت یافت تا به بررسی و ارائه نظر شرعی در مورد ابزارها، بازارها و نهادهای مالی در بازارهای مالی کشور پرداخته و نظرات و پیشنهادهای اصلاحی لازم را ارائه دهد (موسویان و میثمی، ۱۳۹۳، ص ۸۱-۸۴).

خاطر نشان می‌گردد کمیته فقهی زیر نظر سازمان بورس اوراق بهادار فعالیت می‌کند؛ دبیرخانه کمیته در مدیریت پژوهش، توسعه و مطالعات اسلامی سازمان تشکیل می‌شود. اعضای کمیته فقهی هشت نفر می‌باشند که به‌شرح زیر انتخاب می‌شوند (دستورالعمل تشکیل کمیته فقهی، ۱۳۸۶):

۱. پنج نفر فقیه (مجتهد متجزی) صاحب‌نظر در مسائل بازار سرمایه به تصویب هیئت‌مدیره؛
 ۲. یک نفر متخصص مالی با تعیین رئیس سازمان؛
 ۳. یک نفر حقوق‌دان آشنا با بازار سرمایه با تعیین رئیس سازمان؛
 ۴. یک نفر اقتصاددان آشنا با بازار سرمایه با تعیین رئیس سازمان.
- کمیته فقهی در راستای مأموریت خود، وظایف و اختیاراتی نیز داراست که در ادامه بدان‌ها اشاره می‌گردد (دستورالعمل تشکیل کمیته فقهی، ۱۳۸۶):

۱. ارزیابی ابزارهای مالی جدید پیشنهادی برای استفاده در بورس‌ها و بازارهای خارج از بورس از دیدگاه فقهی؛
۲. بررسی شبهات فقهی در مورد ابزارهای مالی و ارائه راه‌حل‌های مناسب؛
۳. ارزیابی ابزارهای مالی در مقام عمل به‌منظور اطمینان از حسن اجرای آنها؛
۴. طراحی ابزارهای مالی اسلامی برای بازار سرمایه کشور و پیشنهاد آن به هیئت‌مدیره سازمان؛
۵. همکاری با کمیته‌ها و شوراهای مشابه در سایر سازمان‌های داخلی و خارجی؛
۶. همکاری در توسعه و گسترش برنامه‌های آموزشی و انتشارات علمی در زمینه مالی اسلامی؛
۷. همکاری در برگزاری نشست‌های علمی در زمینه مالی اسلامی؛

۸. بررسی ابعاد فقهی مسائل بازار سرمایه؛

۹. انجام سایر موارد ارجاعی سازمان در راستای مأموریت کمیته.

با وجود آثار و نتایج مثبت نظارت شرعی در بازار سرمایه و پس از گذشت بیش از یک دهه از فعالیت کمیته فقهی سازمان بورس اوراق بهادار، چالش‌ها و نقاط ضعف جدی نیز در فرایند نظارت شرعی کمیته فقهی مشهود است. این تحقیق درصدد است عملکرد نظارت شرعی بازار سرمایه و به‌صورت خاص فعالیت کمیته فقهی را در بوته نقد و آسیب‌شناسی قرار داده و با استفاده از نظر خبرگانی که به‌صورت مستقیم (اعضای کمیته فقهی اصلی، اعضای کارگروه فقهی قم و کارشناسان مرکز پژوهش، توسعه و مطالعات اسلامی) یا غیرمستقیم (نهادهای مالی و متخصصان بازاری که به فراخور مسئله در جلسات کمیته فقهی حضور داشته‌اند) در ارتباط با ساختار نظارت شرعی سازمان بورس و اوراق بهادار بوده‌اند، این چالش‌ها و مشکلات آن را به‌دقت شناسایی و تحلیل کند.

۳. روش پژوهش

این پژوهش کیفی از منظر هدف کاربردی و از منظر ماهیت و روش توصیفی پیمایشی محسوب می‌شود و با استفاده از روش پدیدارشناسی توصیفی انجام گرفته است. جامعه آماری پژوهش تمام اعضای کمیته فقهی اصلی و فرعی سازمان بورس اوراق بهادار، مسئولان، مدیران و کارشناسانی است که به فراخور دستور جلسات کمیته فقهی، در تمام یا برخی جلسات آن حضور داشته‌اند. تعداد مشارکت‌کنندگان در این پژوهش ۲۵ نفر بودند که به روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شدند. در تحقیقات پدیدارشناختی هدف در انتخاب مشارکت‌کننده، انتخاب مشارکت‌کنندگانی است که تجربه زیسته‌ای دارند که مورد توجه این مطالعه خاص است و این مشارکت‌کنندگان مایل‌اند درباره تجارب خود صحبت کنند (امامی سیگارودی و همکاران، ۱۳۹۱). در جدول (۷) شاخصه‌های انتخاب خبرگان ذکر شده است.

جدول ۷: شاخصه‌های لازم برای انتخاب هیئت خبرگان

معیارها	ردیف	
اعضاء کمیته فقهی (اصلی و فرعی) سازمان: ۹ نفر	۱	مدیران ارشد بازار سرمایه (گذشته و حال حاضر): ۶ نفر
کارشناسان پژوهشی کمیته فقهی سازمان: ۵ نفر	۲	مدیران شرکت‌های عملیاتی در بازار سرمایه و آشنا با مباحث اسلامی: ۲ نفر
پژوهشگران در حوزه بازار سرمایه اسلامی: ۵ نفر	۳	

در این پژوهش، ابتدا به روش اسنادی با مراجعه به کتب، مقالات، گزارش‌ها، دستورالعمل‌ها، استانداردها و فرایندهای نظارت شرعی در ایران و جهان، مطالب مرتبط با نظارت شرعی گردآوری شده و تجربه

زیسته محققان در مورد چالش‌های نظارت شرعی در ایران استخراج شد. سپس این چالش‌ها در معرض نظر پنج خبره‌ای که دارای تجربه زیسته در فرایند نظارت شرعی سازمان بورس اوراق بهادار بودند، قرار گرفت و پرسشنامه اولیه مورد تأیید قرار گرفت. سپس به ۲۵ نفر از خبرگان فقهی، مالی و اقتصادی در زمینه بازار سرمایه اسلامی مراجعه شد و با تمامی آنها به صورت حضوری یا تلفنی مصاحبه شد؛ در این گفت‌وگوها ضمن توضیح تحقیق به خبرگان، مراحل پژوهش و ابعاد کار تبیین شد و نظر خبرگان برای مشارکت در این تحقیق اخذ گردید. از این ۲۵ نفر، به ۱۱ نفر به صورت حضوری از طریق مصاحبه نیمه‌ساختاریافته مراجعه صورت پذیرفت؛ ۹ نفر نیز به صورت الکترونیکی پرسشنامه‌ها را تکمیل کردند؛ ۵ نفر نیز پاسخی ندادند.

در مرحله بعد برای جمع‌بندی و تأیید نهایی مؤلفه‌ها و چالش‌های احصاشده، دو گروه کانونی متشکل از فقهای کمیته فقهی سازمان بورس مستقر در قم (متشکل از ۵ نفر فقیه که ۴ نفر دارای سطح ۴ حوزه و مدرک دکتری بوده و یک نفر دارای مدرک سطح ۳ حوزه است) و پژوهشگران مرکز پژوهش و مطالعات اسلامی سازمان بورس اوراق بهادار (۱ نفر دکتری مالی، ۱ نفر دکتری حقوق، ۱ نفر دکتری فقه و حقوق، ۱ نفر دانشجوی دکتری و ۱ نفر کارشناسی ارشد معارف اسلامی و مدیریت مالی) تشکیل گردید. گروه کانونی، روشی خاص در پژوهش کیفی است که برای ایجاد تعامل بین اعضای گروه طراحی شده تا زمینه مباحثه عمیق‌تر بین افرادی که کاملاً دست‌چین شده و تا حدودی هم‌گن و مشابه‌اند، فراهم شود و جنبه‌های مختلف و جدید موضوع بحث آشکار گردد. این تعامل زمینه تبادل نظرات و اندیشه‌ها را به وجود می‌آورد که امکان آن در طول جلسات مصاحبه انفرادی وجود ندارد. در این جلسات، رئیس جلسه بی‌طرف مانده و گفت‌وگوی آزاد میان همه اعضای گروه را تسهیل می‌کند (افخمی و همکاران، ۱۳۹۳؛ نیومن ۱۳۹۴، ج ۲، ص ۳۴۷-۳۴۸).

۴. یافته‌های پژوهش

با انجام مرحله اول و تکمیل پرسشنامه‌ها توسط خبرگان، نتایج این پرسشنامه از طریق دو آزمون دوجمله‌ای و تحلیل واریانس فریدمن مورد تحلیل قرار گرفت. فرض صفر، موافق و فرض جایگزین مخالف برای آزمون دوجمله‌ای در نظر گرفته شده است. در تحلیل نتایج این‌طور بیان می‌شود که سطح معنی‌داری محاسبه‌شده برای تمامی گویه‌ها کمتر از میزان آلفای تحقیق (پنج درصد) است. لذا می‌توان گفت فرض صفر رد شده و خبرگان تمامی گویه‌های مطرح‌شده را تأیید کرده‌اند (جدول ۸).

جدول ۸: موانع و چالش‌های نظارت شرعی بازار سرمایه ج.ا.ا از منظر خبرگان و نتایج آزمون دوجمله‌ای

سطح معنی‌داری	موانع و چالش‌های نظارت شرعی بازار سرمایه جمهوری اسلامی ایران
۰/۰۰۰	وجود بخش نظارت شرعی به‌منظور بررسی انطباق با شرعی بودن فعالیت‌ها (شامل شرعی بودن قراردادها، پاسخ به سوالات شرعی مشتریان، مشورت به ذی‌نفعان مرتبط و نظارت بر اجرای صحیح عقود اسلامی) در نهادهای خود انتظام در بازار سرمایه ضروری است (که در حال حاضر چنین بخشی وجود ندارد).
۰/۰۰۰	در حال حاضر، تفکر فقهی حاکم بر کمیته فقهی، «فقه موضوعات» است تا «فقه نظام‌ساز».
۰/۰۰۳	در حال حاضر نحوه تصمیم‌گیری که به‌صورت حداکثری است، در تصویب یا رد دستور جلسه صحیح نمی‌باشد.
۰/۰۰۳	در حال حاضر و به‌صورت کلی مسائل مطروحه در کمیته فقهی خردنگر است تا کل‌نگر (منظور از خردنگر بودن کمیته فقهی در مسائل بازار سرمایه این است که کمیته مذکور در بررسی و طراحی ابزارها، نهادها یا بازارها، صرفاً توجه به همان موضوع را دارد و در خصوص ربط و نسبت آن موضوع به کل بازار سرمایه و اثرات و نتایجی که آن موضوع در پی خواهد داشت، بررسی نمی‌گردد. در رویکرد کل‌نگر، موضوعی که مورد بررسی قرار می‌گیرد در همه ابعاد اعم از فقهی، حقوقی، حسابداری، اقتصادی در همه ارکان بازار سرمایه بررسی می‌گردد).
۰/۰۱۲	در حال حاضر، آموزش و فرهنگ‌سازی کارآمد و مؤثر متناسب با مفاهیم بازار سرمایه اسلامی وجود ندارد.
۰/۰۰۰	در حال حاضر، نظارت شرعی بر فعالیت‌های معاملاتی بازار سرمایه ناقص (غیرمؤثر) است (نظارت نه تنها قبل از معامله (بررسی قراردادها) صورت می‌پذیرد، بلکه می‌بایست به صورت پسینی و بعد از انجام معاملات نیز بررسی گردد).
۰/۰۰۰	در حال حاضر، برخی فعالیت‌ها در بازار به‌صورت صوری و ظاهری انجام می‌شود. (منظور این است که آنچه که در قراردادهای مورد معامله قصد می‌شود، نسبت به آنچه که در عمل صورت می‌پذیرد یکسان نیست)
۰/۰۱۲	در حال حاضر، فعالان بازار سرمایه به چه متصدیان و چه سرمایه‌گذاران - این‌طور باور دارند که وجود کمیته فقهی سازمان بورس و مصوبات آن، اجرای صحیح شریعت را در پی دارد و لذا نیازی به نظارت بر انطباق فعالیت‌ها با شریعت وجود ندارد.
۰/۰۰۰	در حال حاضر اختیارات کمیته فقهی سازمان به‌صورت کامل تدوین نشده است.
۰/۰۰۰	در حال حاضر نحوه انتخاب اعضاء کمیته فقهی سازمان - آنچه در دستورالعمل کمیته آمده - مطلوب نیست.
۰/۰۰۰	در حال حاضر مؤلفه‌های لازم جهت بررسی صلاحیت اعضای کمیته فقهی از لحاظ علمی، تجربه کاری تعریف نشده است.
۰/۰۰۰	در حال حاضر نظارت شرعی ناقص (غیرمؤثر) بر تدوین مقررات بازار سرمایه (اعم از مقررات شورای عالی بورس و دستورالعمل و بخشنامه‌های سازمان) وجود دارد.
۰/۰۰۰	در حال حاضر سازوکار رعایت تضاد منافع برای اعضای کمیته فقهی سازمان پیش‌بینی نشده است.
۰/۰۰۰	در حال حاضر اولویت‌بندی در کمیته فقهی سازمان به‌منظور تدوین دستورات جلسات کمیته صحیح نیست.
۰/۰۱۲	در حال حاضر مسئله‌شناسی در کمیته فقهی سازمان به‌منظور تدوین دستورات جلسات کمیته صحیح نیست.
۰/۰۰۰	در حال حاضر مأموریت کمیته فقهی سازمان به‌صورت کامل تدوین نشده است.
۰/۰۰۰	در حال حاضر وظایف کمیته فقهی سازمان به‌صورت کامل تدوین نشده است.
۰/۰۰۰	در حال حاضر ترکیب اعضای کمیته فقهی سازمان از لحاظ علمی صحیح نیست.
۰/۰۰۰	در حال حاضر اعضای کمیته فقهی سازمان از لحاظ تصمیم‌گیری دارای استقلال کافی نمی‌باشند.

همچنین نتیجه آزمون فریدمن نشان می‌دهد که از نظر خبرگان بازار سرمایه اسلامی، رتبه و یا میزان اهمیت تمامی موانع و چالش‌های بازار سرمایه با یکدیگر برابر است. در مقابل، فرض جایگزین بر این مطلب تأکید دارد که حداقل رتبه دو ویژگی با یکدیگر تفاوت معنی‌داری دارد. نتایج آزمون فریدمن که با نرم‌افزار SPSS انجام شد در جدول (۹) ارائه شده است:

جدول ۹: نتایج آزمون فریدمن

تعداد	۲۰
آماره محاسبه‌شده	۱۸۰/۰۰
درجه آزادی	۱۸
سطح معنی‌داری	۰/۰۰۰

بدین ترتیب با توجه به اینکه آلفای در نظر گرفته شده در تحقیق، پنج درصد است، سطح معنی‌داری محاسبه شده کمتر از میزان آلفای تحقیق است. بنابراین می‌توان گفت داده‌های نمونه دلیل محکمی برای پذیرش فرض صفر در سطح اطمینان ۹۵ درصد ارائه نمی‌دهد. از این رو فرض جایگزین مورد پذیرش قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر به احتمال ۹۵ درصد می‌توان ادعا نمود که براساس نظر خبرگان، بین رتبه و ترتیب اولویت چالش‌ها و موانع استخراج شده، تفاوت معنی‌داری وجود ندارد.

در مرحله بعد موانع و چالش‌های نظارت شرعی در بازار سرمایه که به تأیید ۲۰ نفر از خبرگان رسیده است در دو جلسه گروه کانونی با حضور افرادی که شناخت نسبتاً کاملی از فرایند نظارت شرعی در سازمان بورس و اوراق بهادار داشته و در جلسات کمیته فقهی اصلی و فرعی سازمان بورس اوراق بهادار حضور داشته‌اند، مطرح شد. پس از بحث و تبادل نظر پیرامون چالش‌های نظارت شرعی، جمع‌بندی نهایی دو گروه کانونی در جدول (۱۰) نمایش داده شده است.

جدول ۱۰: جمع‌بندی نهایی چالش‌ها و موانع نظارت شرعی

ردیف	چالش‌ها و موانع	جمع‌بندی نظرات دو گروه کانونی
۱	مأموریت فعلی کمیته فقهی سازمان	با توجه به فرایند پیوسته و جامع نظارت شرعی نیاز به بازنگری در مأموریت دارد.
۲	وظایف فعلی کمیته فقهی سازمان	رویکرد بین‌المللی بسیار کم‌رنگ است و لازم است وظایف کمیته بررسی مجدد گردد.
۳	اختیارات فعلی کمیته فقهی سازمان	در دستورالعمل، بندی راجع به اختیارات کمیته فقهی نیست و لازم است اختیارات مطابق با وظایف، محول گردد.
۴	ترکیب اعضای کمیته فقهی سازمان از لحاظ علمی	نسبت به ترکیب علمی اعضای کمیته فقهی نظری ندارد.
۵	نحوه انتخاب اعضاء کمیته فقهی	به علت تصمیم‌گیری فردی به وسیله رئیس سازمان لازم است سازوکار انتخاب اعضاء به صورتی باشد که اولاً مرجع تعیین اعضا جایگاه قانونی بالایی داشته باشد و ثانیاً به صورت شورایی تعیین صورت پذیرد.
۶	مؤلفه‌های لازم جهت بررسی صلاحیت اعضای کمیته فقهی از لحاظ علمی، تجربه کاری	لازم است شاخص‌های انتخاب اعضا به تفصیل در دستورالعمل یا آیین‌نامه تشکیل کمیته فقهی قید گردد.
۷	استقلال در تصمیم‌گیری کمیته فقهی سازمان	برای حفظ استقلال اعضای کمیته فقهی در تصمیم‌گیری‌ها، لازم است تصمیم‌گیری‌های کمیته بدون اعمال نظر افراد غیره انجام شود. این امر قابل تصور است که تصمیم‌گیری‌های کمیته فقهی می‌تواند از جانب افراد جهت‌دهی صورت پذیرد. لذا ضرورت استقلال در تصمیم‌گیری‌ها بسیار مهم است.
۸	سازوکار رعایت تضاد منافع برای اعضای کمیته فقهی	لازم است که برای جلوگیری از تضاد منافع اعضای کمیته، سازوکاری برای جلوگیری و مدیریت آن اعمال گردد.
۹	مسئله‌شناسی در کمیته فقهی سازمان به منظور تدوین دستور جلسات کمیته	مسئله‌شناسی در کمیته فقهی سازوکار مشخصی ندارد و بستگی به درخواست‌های سازمان، دولت و ... دارد.
۱۰	اولویت‌بندی در کمیته فقهی سازمان به منظور تدوین دستور جلسات کمیته	در حال حاضر اولویت‌بندی دستور جلسات کمیته فقهی الگوی مشخصی ندارد و لازم است برای حفظ نظم و انسجام در دستور جلسات، اقدام به ایجاد الگوی مشخص صورت پذیرد. نبود چنین الگویی می‌تواند باعث اعمال فشارهایی از جانب اشخاص حقیقی و حقوقی جهت تغییر دستور جلسات گردد.

۱۱	نحوه تصمیم‌گیری - که به صورت حداکثری است - در تصویب یا رد دستور جلسه	نیاز است نسبت به اجماعی بودن یا حداکثری بودن تصمیم‌گیری‌ها بازنگری صورت گیرد.
۱۲	تفکر فقهی حاکم بر کمیته فقهی، «فقه موضوعات» است تا «فقه نظام‌ساز».	تفکر حاکم بر کمیته فقهی، فقه موضوعات است که خود یک چالش اساسی است.
۱۳	نظارت شرعی ناقص (غیرمؤثر) بر تدوین مقررات بازار سرمایه (اعم از مقررات شورای عالی بورس و دستورالعمل و بخشنامه‌های سازمان)	سازوکار مشخصی برای نظارت شرعی بر تدوین مقررات بازار سرمایه وجود ندارد و لازم است برای این مسئله راه‌حل‌های مناسبی ارائه گردد.
۱۴	نظارت شرعی بر فعالیت‌های معاملاتی بازار سرمایه ناقص (غیرمؤثر)	هیچ سازوکاری برای نظارت شرعی بر فعالیت‌های معاملاتی بازار سرمایه وجود ندارد.
۱۵	مسائل مطروحه در کمیته فقهی خردنگر است تا کل‌نگر.	کاملاً خردنگر است و دید کلان‌نگر مربوط به سیاست‌گذار بوده است و نیازی به نگاه کل‌نگر در کمیته فقهی وجود ندارد.
۱۶	آموزش و فرهنگ‌سازی کارآمد و مؤثر متناسب با مفاهیم بازار سرمایه اسلامی	برای گسترش، آموزش و فرهنگ‌سازی مفاهیم بازار سرمایه اسلامی، اقدام مؤثر و کارآمدی صورت نمی‌گیرد.
۱۷	انجام برخی فعالیت‌ها در بازار به صورت صوری و ظاهری	بعضی از فعالیت‌ها مانند اساسنامه و فعالیت‌های صندوق‌ها تأیید کمیته فقهی را ندارند.
۱۸	وجود بخش نظارت شرعی به‌منظور بررسی انطباق با شرعی بودن فعالیت‌ها (شامل شرعی بودن قراردادها، پاسخ به سؤالات شرعی مشتریان، مشورت به ذی‌نفعان مرتبط و نظارت بر اجرای صحیح عقود اسلامی) در نهادهای خود انتظام در بازار	وجود چنین بخشی ضروری است.
۱۹	فعالان بازار سرمایه - چه متصدیان و چه سرمایه‌گذاران - این‌طور باور دارند که وجود کمیته فقهی سازمان بورس و مصوبات آن، اجرای صحیح شریعت را در پی دارد و لذا نیازی به نظارت بر انطباق فعالیت‌ها با شریعت وجود ندارد.	اکثریت فعالان بازار چنین می‌پندارند که وجود کمیته فقهی برای صحت انجام معاملات کافی است.

همان‌طور که در تعاریف نظارت شرعی عنوان گردید، نظارت شرعی کلیه اقدامات احتیاطی و نظارتی به‌منظور اطمینان از انطباق فعالیت‌های یک نهاد مالی با اصول و قوانین شریعت مقدس اسلام است (سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی، ۲۰۱۰، ص ۴۲). به‌بیان‌دیگر، نظارت شرعی شامل مجموعه ترتیبات سازمانی و نهادی است که برای اطمینان از اینکه یک نظارت شرعی مؤثر و مستقل وجود دارد، می‌باشد (هیئت خدمات مالی اسلامی، ۲۰۰۹، ص ۳۳). کمیته فقهی یکی از ارکان مهم فرایند نظارت شرعی محسوب می‌شود. کمیته فقهی باید مطمئن گردد که فرایند نظارت شرعی سازمان بورس، هم پیش از اجرا و هم پس از اجرا وجود دارد. نظارت شرعی پس از اجرایی‌سازی محصولات مالی اسلامی، از طریق واحد نظارت شرعی داخلی و یا واحد گزارش انطباق با شریعت انجام می‌شود. در صورت فقدان چنین واحدهایی (که وظیفه نظارت بر انطباق عملکرد بازار سرمایه با تعالیم شرعی را بر عهده دارند)، کمیته فقهی سازمان قادر نخواهد بود عملاً انطباق پیوسته عملکردها و اجرای مصوبات را با تعالیم شریعت بررسی کرده و ریسک عدم سازگاری فعالیت‌ها با تعالیم اسلامی را مدیریت کند (هیئت خدمات مالی اسلامی، استاندارد ۱۰). بخش زیادی از چالش‌های مطرح‌شده در این پژوهش ناظر به ساختار و عملکرد کمیته فقهی سازمان بورس اوراق بهادار است. برخی چالش‌ها نیز نظیر نظارت شرعی ناقص (غیرمؤثر) بر تدوین مقررات و

فعالیت‌های بازار سرمایه (چالش شماره ۱۴ و ۱۵)، فقدان بخشی به‌منظور بررسی انطباق با شرعی بودن فعالیت‌ها، صوری شدن فعالیت‌ها و آموزش و فرهنگ‌سازی (چالش‌های شماره ۱۶، ۱۷ و ۱۸) ناظر به نقص در فرایند اجرایی نظارت شرعی در بازار سرمایه است. در ادامه هریک از این چالش‌ها و راهکارهای پیشنهادی تبیین شده است.

الف) مأموریت فعلی کمیته فقهی سازمان

مأموریت کمیته بنا به بیانیه مأموریتش «بررسی و ارائه نظر شرعی راجع به ابزارها، بازارها و نهادهای مالی در بازارهای مالی» است. در صورتی که داشتن یک برنامه راهبردی در چنین سطحی، نیازمند بازطراحی اسناد بالادستی به‌صورت روشمند است. برای نمونه نبود چشم‌انداز و رسالت کمیته فقهی برای افق‌های بلندمدت و تنها اکتفا به بیانیه مأموریت آنها به‌صورت ناقص، نشان‌دهنده نبود رویکرد جامع به مسئله حاکمیت شریعت در بازار سرمایه است. لذا به نظر می‌رسد برای بازگرداندن جایگاه واقعی شریعت در بازار سرمایه، نیازمند تحول اساسی در تدوین اسناد و اساسنامه کمیته فقهی است.

ب) وظایف و اختیارات فعلی کمیته فقهی سازمان

در دستورالعمل تشکیل و فعالیت کمیته فقهی، وظایف و اختیارات با هم ذکر شده است. از آنجاکه وظایف غیر از اختیارات است، لازم است این دو از هم تفکیک شود. در وظایف ذکر شده برای کمیته فقهی نقص‌ها و خلأهایی وجود دارد که لازم است به موارد زیر هم توجه شود:

۱. وظیفه نظارتی کمیته فقهی در مرحله تدوین مقررات مربوطه و در مرحله اجرا و پیاده‌سازی مصوبات؛
۲. انجام نظارت و بازرسی‌های شرعی توسط کمیته فقهی یا نماینده آن در راستای اطمینان از اجرای صحیح مصوبات کمیته فقهی؛
۳. طبق تجربه نهادهای مالی فعال در کشورهای اسلامی و رهنمودها و استانداردهای بین‌المللی نظارت شرعی، پیشنهاد می‌شود تشکیل و راه‌اندازی واحد «انطباق با شریعت» به‌عنوان بازوی اجرایی کمیته فقهی به شرح وظایف کمیته اضافه شود. در واقع برخی از وظایف اجرایی و نظارتی شورای فقهی به این واحد منتقل خواهد شد.
۴. طبق توصیه استانداردهای بین‌المللی، به وظایف کمیته فقهی، تنظیم گزارش سالانه «نظارت شرعی یا انطباق با شریعت فعالیت‌های بازار سرمایه» و ارائه آن به هیئت‌مدیره و مجمع عمومی اضافه شود. قطعاً یکی از حقوق فعالان بازار سرمایه در نظام جمهوری اسلامی ایران این موضوع است که بدانند تا چه میزان فعالیت‌های بازار سرمایه با شریعت منطبق است. در این راستا یکی از کارویژه‌های کمیته فقهی، تدوین گزارش‌های دوره‌ای انطباق با شریعت است که در رابطه با میزان انطباق با شریعت فعالیت‌ها اظهار نظر کیفی می‌کند.
۵. یکی از وظایف کمیته فقهی آگاهی‌بخشی و اطلاع‌رسانی به تمامی ذی‌نفعان و فعالان بازار سرمایه در زمینه ابعاد شرعی معاملات بازار سرمایه است که این وظیفه می‌تواند بر عهده دبیر کمیته فقهی باشد.

۶. ارائه بسته تشویقی - انضباطی جهت ترغیب کارکنان به رعایت موازین شرعی و جلوگیری از بروز تخلفات شرعی.

۷. با توجه به نقش مهم نیروی انسانی آشنا و معتقد به مباحث مالی اسلامی در پیاده سازی بازار سرمایه اسلامی، پیشنهاد می شود اعضای کمیته فقهی سازمان در فرایند گزینش کارمندان و به ویژه مدیران ارشد نقش ایفا کنند.

در مورد اختیارات کمیته فقهی هیچ موردی در دستورالعمل اشاره نشده است، بنابراین موارد ذیل پیشنهاد می گردد:

۱. برای رعایت اصل استقلال و بی طرفی کمیته فقهی، داشتن بودجه مستقل جهت انجام هرچه بهتر وظایف نظارت شرعی ضروری است.

۲. دسترسی کمیته به اطلاعات دقیق، به موقع و کامل در هر بخش و هر رده از سازمان، حسب نیاز با حفظ امانت لازم است.

۳. امکان برگزاری دوره های آموزشی و دانش افزایی مورد نیاز جهت ارتقاء دانش و تجربه اعضای کمیته ضرورت دارد.

۴. امکان بازدیدهای دوره ای از بخش های مختلف سازمان جهت آشنایی اعضای کمیته با عملیات جاری و برگزاری جلسات تخصصی با معاونت ها و ادارات داخلی سازمان و یا نهادها و صاحب نظران بیرونی در حوزه مسائل مرتبط حسب نیاز لازم است.

ج) ترکیب اعضای کمیته فقهی سازمان از لحاظ علمی

ترکیب فعلی کمیته فقهی سازمان شامل پنج نفر فقیه (مجتهد متجزی)، یک متخصص مالی، یک حقوقدان و یک اقتصاددان آشنا با بازار سرمایه است؛ آنها ابعاد فقهی، مالی، حقوقی و مقرراتی و اقتصادی سازمان را بررسی می کنند. رویه عملی جلسات کمیته فقهی نشان دهنده آن است که علاوه بر فقهای حاضر در جلسه، متخصص مالی و حقوقی کمیته نیز حضور فعال داشته و نقش خود را به خوبی ایفا می کنند، اما یکی از ضعف های جلسات کمیته فقهی، عدم حضور یا حضور کم رنگ اقتصاددان در مباحث کمیته فقهی است؛ این نقیصه سبب می شود که موضوعات کمیته فقهی از نظر اصول و معیارهای اقتصاد خرد و کلان مورد بررسی و تجزیه و تحلیل کامل قرار نگیرد و از بررسی آثار آن بر متغیرهای کلان اقتصاد چشم پوشی شود. همچنین یکی از مباحث روز و در حال پیشرفت ابزارها و محصولات مالی اسلامی و معاملات بازارهای مالی اسلامی، مبحث استانداردهای حسابداری و گزارش دهی این ابزارهاست. بنابراین با توجه به اهمیت مباحث مالیاتی و حسابداری در طراحی ابزارهای مالی جدید، پیشنهاد می شود به فراخور دستور جلسه از صاحب نظران در این حوزه ها نیز در جلسات کمیته فقهی استفاده شود.

د) احراز صلاحیت و نحوه انتخاب اعضای کمیته فقهی

با توجه به نقش اساسی شورای فقهی در تضمین انطباق با شریعت فعالیت‌ها، هیچ ساختاری جهت گزینش اعضای شورای فقهی سازمان بورس اوراق بهادار در نظر گرفته نشده است؛ درحالی‌که لازم است معیارهای مشخصی برای انتخاب اعضای کمیته فقهی در نظر گرفته شود، به نحوی که افراد منتخب از صلاحیت‌های اخلاقی، توانمندی علمی در حوزه فقه معاملات و بازار سرمایه اسلامی و تجربه آشنایی عملی با بازارهای مالی برخوردار باشند. همچنین لازم است رئیس سازمان یا هیئت‌مدیره، فرایند و ساختار مشخصی جهت ارزیابی پیوسته عملکرد اعضای شورای فقهی در نظر بگیرد. درواقع لازم است به صورت دوره‌ای و با تعیین شاخص‌هایی عملیاتی، میزان مشارکت اعضای کمیته فقهی در بالا بردن میزان انطباق با شریعت فعالیت‌های بازار سرمایه مشخص شود.

ه) استقلال و عدم تضاد منافع اعضای کمیته فقهی سازمان

برای جلوگیری از تضاد منافع اعضای کمیته فقهی سازمان بورس اوراق بهادار موارد زیر ضروری است:

۱. کمیته فقهی از «استقلال» کافی به منظور عملیاتی‌سازی نظارت شرعی در بازار سرمایه برخوردار باشد. وجود استقلال یکی از مهم‌ترین زمینه‌های لازم جهت موفقیت کمیته فقهی است.
۲. به منظور حفظ واقعی استقلال رأی، لازم است وابستگی و مشارکت اعضای کمیته فقهی (و بستگان درجه یک آنها) در سازمان بورس یا نهادهای مالی زیرمجموعه مشخص شده و تمهیدات و ضوابط لازم برای کنترل تضاد منافع لحاظ شود.
۳. هر زمان که موضوع تعارض منافع اعضای کمیته فقهی غیرقابل اجتناب تشخیص داده شود، اعضای کمیته موظف‌اند آن را به صورت مکتوب به هیئت‌مدیره سازمان اطلاع داده تا تصمیم مناسب گرفته شود.
۴. اصل رازداری را رعایت کنند؛ بدین معنا که اعضای کمیته فقهی متعهد شوند اطلاعاتی که به منظور انجام وظایف خود از سازمان دریافت می‌دارند، محرمانه تلقی شده و بدون اجازه رسمی سازمان، اقدام به افشای اطلاعات نکنند.

و) فرایند مسئله‌شناسی و اولویت‌بندی مسائل مطروحه در کمیته فقهی

فرایند مسئله‌شناسی از نظام مسائل آن حوزه شروع می‌شود. نکته حائز اهمیت نظام مسائل این است که اگر کسی رشته یک علمی را از حیث مسائل آن شناخت، می‌تواند اولویت‌بندی کند که کدام محتوا برای مسائل امروز او باید مورد بررسی قرار گیرد و کدام یک نباید بررسی شود. به عبارت دیگر، کسی که در میان انبوهی از محتوای تجربی و نظری مسئله را شناخت، توان اولویت‌بندی محتوای مفید از غیرمفید را دارد. او تابع مسائل دیگران نیست و اگر برای مسئله‌ای بومی، محتوایی نیست به تولید محتوای علمی

برای آن عرصه خواهد پرداخت. در واقع ابتکار عمل در دست کسی است که مسئله را به خوبی بشناسد (طباطبایی و فریدونی، ۱۳۹۵).

استخراج نظام مسائل بازار سرمایه اسلامی نیاز قطعی و ضروری به نظر می‌رسد و مسئولیت آن بر عهده کمیته فقهی خواهد بود. احصاء کلان مسئله بازار سرمایه اسلامی ج.ا.ا به همراه رویکرد علمی و روشمند گامی مهم در استخراج نظام مسائل خواهد بود. در گام بعدی خرده‌مسائل بازار سرمایه خواهد بود که هر دو گام نیازمند الگوی متناسب برای کشف این مسائل خواهد بود. بعد از تبیین نظام مسائل بازار سرمایه، نوبت به اولویت‌بندی حل مسائل براساس زیست‌بوم کشورمان خواهد بود.

ز) نحوه تصمیم‌گیری و جمع‌بندی کمیته فقهی

در مورد چگونگی تصمیم‌گیری در کمیته فقهی، لازم است:

۱. تا حد امکان بر اجماع در مباحث فقهی تأکید شود.
۲. لازم است اعضای شورای فقهی در تدوین متن قراردادها، ارائه ابزارهای جدید و سایر مواردی که به نحوی ابعاد فقهی آن اهمیت دارد، تلاش کنند تا نظراتشان حداکثر سازگاری با مشهور فقهای شیعه را داشته باشد. توجه به این موضوع، زمینه عملیاتی شدن بهتر تصمیمات شورای فقهی را فراهم می‌کند.
۳. براساس بند استاندارد ۱۰ هیئت خدمات مالی اسلامی بعد از اینکه نظر کمیته فقهی در رابطه با موضوع یا ابزاری خاصی اعلام گردید و مورد متابعت قرار گرفت، نباید اعضای شورای فقهی به این حد از فعالیت قناعت کنند، بلکه لازم است به صورت پیوسته دیدگاه‌ها و نظرات خود را در جمع فقها و اندیشمندان خارج از شورا مطرح کرده و دیدگاه‌های خود را تکمیل و ترمیم کنند. این امر باعث می‌شود نظرات شورای فقهی مورد قبول تعداد فقهای بیشتری قرار گیرد و این اجرایی نمودن آنها را تسهیل می‌کند.

ح) توجه به فقه نظام‌ساز و کل‌نگر

فقه نظام‌ساز برخلاف فقه موضوعات - که به احکام (تکلیفی یا وضعی) - می‌پردازد که هر کدام به یک موضوع مستقل تعلق دارد، چه این موضوع در خطابات شرعی آمده باشد چه جدید باشد، رویکرد کامل‌تری نسبت به آن دارد. فقه نظام‌ساز سعی دارد فراتر از احکام شرعی، «نظامات اجتماعی» را از دین استنباط کند. مبتنی بر این نگرش فقهی باید نظامات مختلفی مانند نظام اقتصادی را به صورت منسجم و هماهنگ که دارای مبنا و هدفی واحد است ارائه داد. همچنین لازم است فرایند تغییر و تحول از وضع موجود به وضع مطلوب ارائه شود (میرباقری و همکاران، ۱۳۹۵).

با این توضیحات به نظر می‌رسد کمیته فقهی برای نظارت بر بازار سرمایه، باید از نگرش موضوع‌محور که موضوعات را مستقل از یکدیگر بررسی می‌کند، به سمت نگرش نظام‌سازی حرکت کند. گذر از نگرش اول به نگرش دوم دفعتاً پیش نمی‌آید و مستلزم اجتهاد مبتنی بر علم اصول فقه متناسب با نگرش فقه نظام‌ساز است. همچنین مقدمه گذر به چنین نگرشی و حاکم شدن فقه نظام‌ساز، استخراج نظام مسائل بازار سرمایه ج.ا.ا است که توضیحات آن بیان گردید.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش ضمن بررسی آسیب‌شناسانه نظارت شرعی بر بازار سرمایه پرداختیم. این بررسی با مراجعه به ۲۰ نفر از خبرگان بازار سرمایه صورت گرفت. برای بررسی موانع و چالش‌های نظارت شرعی بازار سرمایه، گروه خبرگان بازار سرمایه در دو گروه کانونی به بررسی مؤلفه‌های احصاشده اولیه در آسیب‌شناسی نظارت شرعی بر بازار سرمایه پرداختند. در نهایت ۱۹ مؤلفه اساسی به‌عنوان موانع و چالش‌های نظارت شرعی به دست آمد. برخی اشکالات ذکر شده در این پژوهش ناظر به نقایص دستورالعمل تشکیل و فعالیت کمیته تخصصی فقهی است که شامل نقص در بیانیه مأموریت، جامع و مانع نبودن وظایف و اختیارات اعضا، اشکال در انتخاب اعضا، فقدان شاخص‌های جزئی در تشخیص صلاحیت اعضا، نبود سازوکار توجه به تضاد منافع، فقدان فرایند مسئله‌شناسی در کمیته، فقدان چارچوب مشخص برای اولویت‌بندی دستور جلسات کمیته و بررسی مجدد چگونگی تصمیم‌گیری در کمیته فقهی - اجماعی بودن یا حداکثری بودن - است؛ در این بررسی تلاش شد در زمینه هریک از مؤلفه‌های ذکر شده پیشنهادهایی نیز ارائه شود؛ اعمال این پیشنهادها باعث اصلاح جایگاه، ساختار و ماهیت کمیته فقهی براساس یک نظام منسجم و هماهنگ برای ایجاد حاکمیت شرعی در تمام ارکان بازار سرمایه با رویکرد حفظ استقلال کمیته فقهی می‌باشد.

برخی چالش‌های احصاشده نظارت شرعی بر بازار سرمایه عبارتند از: نظارت شرعی ناقص (غیرمؤثر) بر تدوین مقررات و فعالیت‌های بازار سرمایه، فقدان بخش بررسی انطباق با شرعی بودن فعالیت‌ها، صوری شدن فعالیت‌ها و آموزش و فرهنگ‌سازی ناظر به نقص در فرایند نظارت شرعی و کمبود رکنی با عنوان واحد انطباق با شریعت به‌عنوان بازوی اجرایی کمیته فقهی است که وظایفی چون پیگیری اجرای مصوبات کمیته فقهی، اطمینان بخش در پیاده‌سازی موفق مصوبات کمیته فقهی، نظارت و بازرسی شرعی بر عملکرد بازار، آموزش فرهنگ‌سازی. بسیاری از پیشنهادها ارائه شده در استانداردهای بین‌المللی نظارت شرعی و تجربه عملی کشورهای اسلامی وجود دارد (ر.ک: فتاحی و توحید، ۱۳۹۸)؛ بنابراین بسیار مناسب و ضروری است که سازمان بورس اوراق بهادار، توان داخلی خود در زمینه نظارت شرعی را از طریق راه‌اندازی «واحد داخلی انطباق با شریعت» توسعه دهد.

به طور قطع کمیته فقهی یکی از ارکان مهم فرایند نظارت شرعی محسوب می‌شود؛ اما منحصر در آن نیست. کمیته فقهی باید مطمئن گردد که فرایند نظارت شرعی سازمان بورس، هم پیش از اجرا و هم پس از اجرا وجود دارد. نظارت شرعی پس از اجرایی‌سازی محصولات مالی اسلامی، از طریق واحد نظارت شرعی داخلی و یا واحد گزارش انطباق با شریعت انجام می‌شود. در صورت فقدان چنین واحدهایی (که وظیفه نظارت بر انطباق عملکرد بازار سرمایه با تعالیم شرعی را بر عهده دارند)، کمیته فقهی سازمان قادر نخواهد بود عملاً انطباق پیوسته عملکردها و اجرای مصوبات با تعالیم شریعت را بررسی کرده و ریسک عدم سازگاری فعالیت‌ها با تعالیم اسلامی را مدیریت کند.

- افخمی روحانی، حسین و همکاران، ۱۳۹۳، «تدوین شاخص‌های کرامت انسانی در سازمان (با تأکید بر نگرش اسلامی)»، *مدیریت در دانشگاه اسلامی*، ش ۷، ص ۱-۱۹.
- امامی سیگارودی، عبدالحسین و همکاران، ۱۳۹۱، «روش‌شناسی تحقیق کیفی: پدیدارشناسی»، *پرستاری و مامایی جامع‌نگر*، ش ۶۸ ص ۵۶-۶۳.
- توحیدی، محمد، ۱۳۹۴، «مروری بر استانداردهای هیئت خدمات مالی اسلامی»، *مدیریت پژوهش، توسعه و مطالعات اسلامی سازمان بورس و اوراق بهادار*، ص ۱-۲۵، بازیابی شده در:
<https://old.mbri.ac.ir/Default.aspx?PageName=islamicbankingpages&ID=۲۳۲۰۴۶> (۱۳۹۴/۰۹/۰۱)
- روحانی، سیدعلی و سیدمهدی بنی‌طبا، ۱۳۹۶، «پيامدهای نبود نظارت شرعی بر نظام بانکی ایران، دلالت‌های سیاستی»، *اقتصاد اسلامی*، ش ۶۸ ص ۸۷-۱۱۷.
- شمسی‌نژاد، سیدسعید و مهدی نجفی، ۱۳۸۵، *مصوبات شورای مشورتی شرعی کمیسیون اوراق بهادار مالی، تهران*، دانشگاه امام صادق ع.ج.
- طباطبایی، سیدمهدی و سینا فریدونی، ۱۳۹۵، «الگوی استخراج نظام مسائل آموزش و پرورش کشور و مبتنی بر بیانات حضرت امام خامنه‌ای»، *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ش ۳۴، ص ۹۵-۱۳۱.
- فتاحی، علیرضا و محمد توحیدی، ۱۳۹۸، «مؤلفه‌های ارتقاء نظارت شرعی بازار سرمایه ایران بر مبنای استانداردهای بین‌المللی نظارت شرعی با روش تحلیل مضمون (مطالعه موردی: استانداردهای بین‌المللی IFSB و AAOIFI)»، *سازمان بورس و اوراق بهادار تهران*، ش ۴۷، ص ۱۵۴-۱۸۱.
- فتاحی، علیرضا، ۱۳۹۶، *طراحی چارچوب نظارت شرعی بازار سرمایه ج.ا.ا.*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت مالی، تهران، دانشگاه امام صادق ع.ج.
- قانون بازار اوراق بهادار جمهوری اسلامی ایران*، ۱۳۸۴، تهران، سازمان بورس و اوراق بهادار.
- موسویان، سیدعباس و حسین میثمی، ۱۳۹۳، *نظارت شرعی بر بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی*، تهران، پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی.
- موسویان، سیدعباس و همکاران، ۱۳۹۱، «حاکمیت شرعی در بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی انگلستان و مقایسه آن با ایران»، *تحقیقات مالی اسلامی*، سال اول، ش ۲، ص ۸۹-۱۱۴.
- میرباقری، سیدمهدی و همکاران، ۱۳۹۵، «فقه حکومتی از منظر شهید صدر، با مروری بر ویژگی‌های فقه نظامات»، *راهبرد فرهنگ*، ش ۳۶، ص ۶۱-۸۶.
- نیومن، ویلیام لاورنس، ۱۳۹۴، *روش‌های پژوهش اجتماعی رویکردهای کمی و کیفی*، ترجمه ابوالحسن فقیهی و عسل آغاز، تهران، ترمه.
- AAOIFI, 2010, *Accounting, Auditing and Governance Standards for Islamic Financial Institutions, Bahrian: Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions*, from: <https://aaoifi.com/e-standards/?lang=en>.
- Bank Negara Malaysia, 2016, *Shariah Standards And Operational Requirements*, Malaysia, ISRA.
- Gintzburger, Anne-Sophie, 2015, "An Analysis of Global Trends and Regional Pockets in the Application of Islamic Financial Contracts in Malaysia and the Gulf Cooperation Council", Singapore, *Wiley- Blackwell*, N. 3, p. 132-154.
- Grais, Wafik and Pellegrini, Matteo, 2006, *Corporate Governance and Shariah Compliance in Institutions Offering Islamic Financial Services*, World Bank.

- Hasan, A, Sabirzyanov, R, 2015, "Optimal Shariah Governance Model in Islamic Finance Regulation", *International Journal of Education and Research*, N. 4, p. 243-258.
- Hasan, Zulkifli, 2010, "Regulatory Framework of Shari'ah Governance System in Malaysia, GCC Countries and the UK", *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*, N. 3, p. 82-115.
- IFSB, 2009, *Guiding Principles On Shari'Ah Governance Systems For Institutions Offering Islamic Financial Services*, Kuala Lumpur, Islamic Financial Services Board.
- Ismail, N A, Abdul Razak, S., 2014, "Shariah Governance Framework Gaps and Issues", *International Journal of Financial Economics*, N. 3, p. 1-10.
- Karim Ginena, Azhar Hamid, 2015, *Foundations of Shari'ah Governance of Islamic Banks*, Willy.
- Lahsasna, Ahcene & M. Kabir Hassan, 2015, *The Shariah Process in Product Development and Approval in ICM*, Hoboken, WileyBlackwell.
- Lahsasna, Ahcene, 2014, *Shari'ah Non-Compliance Risk Management and Legal Documentation in Islamic Finance*, Singapore, Wiley.
- Laldin, Mohamad Akram, 2009, *Shari'ah Supervision of Islamic Banking from Regulatory Perspective*, Academy for modern studies.
- Naim Omar, M, et al, 2014, "The Implementation of Shariah Governance Framework of 2010: Advantages and Constraints", *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, N. 8, p. 684-687.
- <http://www.makarem.ir>